

- під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / гол. ред. В. А. Смолій. У 2-х т. Київ: ІІ України, 2013. Т. 2. 812 с.
3. Стяжкіна О. В. Згадана праця. С. 243–245; Андрюхин Яков Назарович. Отдельные заметки по разным вопросам. 1963-1965 гг. *ЦДАГО України*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 2–8.
 4. Андрюхин Яков Назарович. Згаданий твір. Арк. 7.
 5. Андрюхин Яков Назарович. Згаданий твір. Арк. 79; Парсенюк Б. Ф. Згадана праця. С. 15–16; Кульчицький С. В. Згадана праця. С. 31.
 6. Там само. Арк. 80; 100.
 7. Там само. Арк. 81–82; 84; Кульчицький С. В. Згадана праця. С. 19.
 8. Андрюхин Яков Назарович. Згаданий твір. Арк. 85–86.
 9. Там само. С. 87–88.
 10. Там само. Арк. 86; 87; 95; Кульчицький С. В. Згадана праця. С. 31–35.
 11. Андрюхин Яков Назарович. Згаданий твір. Арк. 94.
 12. Андрюхин Яков Назарович. Згаданий твір. Арк. 86; Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні. С. 294–297.
 13. Андрюхин Яков Назарович. Згаданий твір. Арк. 89.
 14. Там само. Арк. 92; 93; 98; 99.
 15. Там само. Арк. 86; Парсенюк Б. Ф. Згадана праця. С. 16.
 16. Там само. Арк. 9.

УДК 94(477) “1861/1917”

Темірова Н. Р.

МАЄТНОСТІ ПЛОВАЙСЬКИХ ЗА ОПИСАМИ ЗЕМЕЛЬНИХ БАНКІВ

Стаття присвячена аналізу інформаційних можливостей документів земельних банків. З огляду на це показано специфіку діяльності банків, описано характер документів, що дозволяє достатньо високо оцінити ступінь їх достовірності. Автор доходить висновку, що цей документальний масив доречно використовувати під час дослідження соціально-економічних проблем: історії дворянського землеволодіння та поміщицького господарства, історії регіонів і окремих населених пунктів України, зокрема історії Донецького регіону. Однотипність програм, за якими виконано оціночні описи маєтків, дозволяє застосувати до цих документів математичні методи.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. велику роль в аграрних відносинах відігравали земельні банки, які спочатку виступали в якості посередників на ринку землі, а згодом і самі перетворювались на великих землевласників. В архівосховищах України й Росії відклалася велика кількість банківської документації, що становить значний інтерес для дослідників, які цікавляться соціально-економічною історією. Власний досвід автора свідчить, що більшість їх і до сьогодні залишаються поза увагою істориків, у той час як вони містять надзвичайно цікаву інформацію, в тому числі і з історії окремих регіонів. Передусім вона стосується соціально-економічної характеристики великих землевласників та їхніх маєтностей, що важливо для розуміння як процесу заселення території сучасної Донеччини, так і для конкретизації уявлення про специфіку модернізаційних процесів у цьому регіоні.

Вивчення банківських документів було розпочато російськими дослідниками В. Проніним, Н. Селунською, Н. Проскуряковою [1; 2; 3; 4]. Вони їх розглядали як джерело з історії поміщицького господарства, передусім російських губерній. У той час як інформативні можливості банківських оціночних описів значно ширші.

Найбільшими установами іпотечного кредиту на зламі ХІХ–ХХ ст. були Селянський поземельний (заснований у 1882 р.) та Дворянський земельний банки (заснований у 1885 р.). За проведення операцій в останньому була встановлена позикова ставка у 6,5%, яка на

початку ХХ ст. знизилася до 4% річних. Порівняно з іншими банками, це був найнижчий позиковий відсоток. Згодом Дворянський банк безпосередньо залучався до аграрних відносин, перетворюючись на великого земельного власника. Через нього до 1917 р. пройшло до 80% маєтків, тому на підставі даних про ці господарства можна скласти уявлення про загальні тенденції в розвитку дворянського землеволодіння. Селянський поземельний банк надавав позики селянам під заставу землі, сприяючи купівлі ними землі, яка надходила, передусім, від дворян. Помітне місце в кредитній системі посідали приватні земельні банки, які також видавали довгострокові позики землевласникам під заставу маєтків чи земельних ділянок. У такий спосіб стимулювався перерозподіл земель між представниками різних станів, що створювало підґрунтя для формування підприємницького аграрного комплексу.

Отриманню позики передувала оцінка маєтку. Саме оціночні описи становлять найцінніші для дослідника матеріали земельних банків. У них містяться детальні відомості про кількість землі в маєтку, організацію господарства, його прибутковість тощо. Опис перевірявся оцінювачем, який пред'являв його тому, хто одержував позику. Останній міг теж внести корективи. Таким чином, встановлювалася відповідальність власника перед оцінювачем, оцінювача – перед відділенням банку, відділення – перед Радою банку. Звичайно, не обійшлося й без перебільшень з боку власників чи іноді некваліфікованих свідчень управителів маєтками.

Розглянемо інформативні можливості документів банків на прикладі маєтностей Іловайських, що розташовувалися на території сучасної Донецької області. Вибір в якості об'єкта саме цього роду зумовлений не лише достатньо типовою як для Донеччини історією формування їхнього землеволодіння, не лише значенням діяльності його представників для регіону, а й тією обставиною, що Іловайські покоління другої половини ХІХ – початку ХХ ст. яскраво демонструють процес перетворення великого землевласника на промислового підприємця та є прикладом формування буржуазії на основі дворянсько-поміщицького стану. Ці процеси репрезентує діяльність, насамперед, двох представників роду – Івана Григоровича та його сина Дмитра Івановича, які й жили на зламі ХІХ–ХХ ст.

Згідно з банківським описом Харківського земельного банку маєтки І. Іловайського розташовувалися в межах Області війська Донського, в Міуській окрузі. З банківського документу видно, що власник не вів самостійного господарства, окремі ділянки здаючи в оренду. Пересічна орендна плата у місцевості зафіксована на рівні 2–3 руб., плата за десятину на один рік під посів чи сінокіс – 3–5 руб. Ділянка землі при с. Орловці була багата на поклади антрациту, через що І. Іловайський заклав три шахти для добування цінного палива[5].

Опис маєтку Григорівського І. Іловайського подає таку інформацію: «З одного боку – лінія Курсько-Харківсько-Азовської залізниці зі станціями Харцизьк і Корсунь, які розташовуються перша на відстані 14 верст, а друга 12 верст, з другого боку – лінія Костянтинівська із станціями Ясинуватою й Олександрівською на відстані від маєтку не більше як 7 верст. Від Таганрога в 122 верстах, Маріуполя 90 й Бахмута 55 верст. По кордону маєтку тече ріка Кальміус. В маєтку за планами спеціального межування є землі за винятком селянського наділу 4118 дес. 1279 саж. Маєток оточений великими селами як то: Ясиновки в 2400 душ, Землянки 2000 душ, Скотовате 2000 душ, Авдіївка 2000 душ. На відстані 5 чи 6 верст розташовується завод Дж. Юза» [6]. За інформацією оціночного опису, маєток був оснащений великою кількістю реманенту й різної худоби (114 робочих волів; 52 коней; 224 голів рогатої худоби; 4403 овець іспанської породи). У виробничих операціях задіювалися дві парові молотарки, але система хліборобства була перелоговою. Будівлі перебували в гарному стані. У документі повідомляється, що ціна продуктів і вартість обробки землі залежала, як скрізь у землях Війська Донського, від врожаю, попиту на хліб і притоку робочих рук, а тому не була постійною. Власником Григорівки здійснювалося добування кам'яного вугілля, крім того, відзначені поклади залізної руди, розвідку яких наприкінці позаминого століття тільки розпочинали. Таким чином, оціночні описи подають повну характеристику маєтків Іловайських. Загалом згідно з матеріалами Харківського земельного банку І. Іловайський залишив спадкоємцям 16 маєтків загальною площею 24,1 тис. дес.

землі. 11 з них обсягом 6,4 тис. дес. були придбані Іваном Григоровичем, решта становили родовий спадок [7].

Історія роду Іловайських – яскравий приклад соціально-економічної еволюції поміщиків пореформеного періоду. Здійснивши реконструкцію вугільних підприємств, І. Іловайський став пайщиком французького акціонерного товариства «Уніон», виступив одним з ініціаторів створення З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії [8]. Процес формування підприємств із землевласників продовжився і в наступних поколіннях, що також відображено у банківській документації, зокрема в тексті «Опис і оцінка Макіївського рудника, який належить спадкоємцям І. Г. Іловайського й знаходиться в Області війська Донського Міуського округу поблизу ст. Харцизьк», датованому 1884 р. Документ засвідчує, що на рудниках спадкоємців Іловайських розташовувалися 5 діючих шахт, на одній здійснювалася проходка, одна шахта служила спеціально для відтоку води. Шахта «Північна» глибиною у 28 сажень була обладнана вуглепідйомними машинами 16-ти сил з котлом, пристосуваннями й арматурою загальною вартістю 10 тис. руб. Очікувана продуктивність шахти, на думку працівників банку, становила 3 млн. пуд. вугілля на рік. Шахта «№ 16» завглибшки 29 саж. так само була обладнана вуглепідйомною машиною 16-ти сил з котлом і пристосуваннями, «8-сильним» вентилятором, який приводився в дію «12-сильним» локомотивом. Будучи розташованим поблизу Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, Маріупольської й Криничної гілок Донецької кам'яновугільної залізниці і на той час не завершеної Катеринівської, Макіївський рудник спадкоємців Іловайських мав можливість збуту сировини за всіма напрямками [9].

У 1895 р. Дмитро Іванович Іловайський продав ділянку землі в 648 дес. при селах Зуївка, Макіївка, В. Григорівка акціонерному товариству «Російське Донецьке товариство кам'яновугільної й заводської промисловості», заснованому в тому ж році. Мета його створення визначена наступним чином: «Для розвитку розробки кам'яновугільних родовищ і покладів інших руд і корисних копалин, які знаходяться в землі Війська Донського, Таганрозького округу і в Катеринославській губернії, Бахмутському повіті, що належать спадкоємцям І. Г. Іловайського, а також для виробництва коксу, брикетів, обробки руд для вилучення з них металів, а рівно для розвитку машинобудування й експлуатації фабрик і заводів, які обробляють продукти руд і земель» [10]. Засновником товариства виступив Д. Іловайський. Рада директорів правління товариства складалася з п'яти осіб, з яких лише Д. Іловайський був російським громадянином з 20% голосів, решта – представниками франко-бельгійського капіталу.

Відгалуженням роду Іловайських стали Де-Волани, які, зокрема, володіли маєтком Єлизаветівка Бахмутського повіту. Єлизавета Іванівна Іловайська вийшла заміж за валдайського поміщика, полковника Олександра Францевича Де-Волана. По її смерті родовий маєток перейшов до дітей Григорія та Ольги. З опису маєтку ми бачимо, що він межував з землями Смолянинових, Шабельських і ще трьох невеликих землевласників. Землі в наявності було 3,8 тис. дес. Господарство велося шляхом віддачі землі «в орендне утримання». В економії розвиненим було вівчарство (3500 голів), утримувалися воли та робочі коні, які разом із землею перейшли до орендарів. Опис цього маєтку яскраво демонструє процес «оскудення» дворянства, тобто поступової втрати їхніх земель. Вперше маєток був заставлений у 1873 р. з позикою 86,7 тис. руб. на 48 років, у 1876 р. він заставлений удруге на 43,5 роки. Григорій Олександрович всі справи по управлінню маєтком довірив своїй сестрі. Ольга ж здійснювала керівництво на відстані, оскільки, вийшовши заміж, жила в Москві. Очевидно, грошей, одержаних за позикою, не вистачало, тому вже 1878 р. Григорій Де-Волан позичив 26 тис. руб. сріблом у Варвари Гільфердінг. А ще через рік вона придбала маєток Єлизаветівка за 96,5 тис. руб., з яких 85,5 тис. руб. склали банківський борг. У 1882 р. маєток був розділений на дві частини – 1803 та 1956 дес., які були продані поселянам. На початку 1890-х рр. друга частина була, в свою чергу, поділена на три ділянки й придбана трьома поселянами Херсонської губернії [11].

Отже, архівні фонди земельних банків містять інформативні матеріали щодо економічної діяльності великих землевласників межі ХІХ–ХХ ст. Поряд з конкретною інформацією про розміри окремих господарських одиниць, їхнє технічне оснащення,

загальну економічну кон'юнктуру в регіоні, наводяться пояснення проблем у господарській діяльності, дані про переміщення земель між власниками. Тобто вивчення оціночних описів дозволяє скласти достатньо повну картину функціонування та еволюції великого землеволодіння та їхніх власників у зламну модернізаційну добу. До того ж, оціночні описи склалися банками за приблизно однаковими програмами. Враховуючи цей фактор, а також масовий характер документів, можна дійти висновку про доцільність застосування кількісних методів дослідження, що дозволить вийти на вищий рівень узагальнення.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of information possibilities of land banks documents. For this purpose, the specifics of the banks' activities have been shown, the nature of the deposited documents has been described, which allows to appreciate the degree of their reliability sufficiently. The author comes to the conclusion that this documentary array should be used in the study of socio-economic problems: the history of noble landownership and landlord economy, the history of regions and settlements of Ukraine, in particular, the history of Donetsk Region. The uniformity of the programs, which were used to estimate inventories of the estates, allows us to apply mathematical methods for these documents study.

Keywords: land banks documents, noble landownership, landlord economy, Donetsk Region.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Пронин В. И. Материалы Дворянского банка как источник изучения помещичьего хозяйства // Бахрушинские чтения. Вып.2. – Новосибирск, 1971. – С. 85–94.
2. Селунская Н. Б. Источники по истории помещичьего хозяйства // Массовые источники по социально-экономической истории России пери ода капитализма. – М. : Наука, 1979. – С. 219–244.
3. Селунская Н. Б. К вопросу об изучении описания помещичьих имений (по материалам Дворянского банка) // Математические методы в исторических исследованиях. – М. : Наука, 1972. – С. 105–124.
4. Проскурякова Н. А. Земельный кредит, помещичье землевладение и хозяйство в начале XX века // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И. Д. Ковальченко. – М. : РОССПЭН, 2000. – С. 201–221.
5. Державний архів Харківської області. – Ф. 71. – Оп. 2. – Спр. 471. – Арк. 30–30, зв.
6. Центральний державний історичний архів Росії (далі – ЦДІАР). – Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 470. – Арк. 8–8, зв.
7. Там само. – Спр. 339. – Арк. 32; 41–41, зв.
8. Нестерцова С. М., Заярна Д. О. Родина Іловайських – підприємці Півдня Росії // Нові сторінки історії Донбасу: 36 статей. – Вип. 17/18 (2009). – С. 121.
9. ЦДІАР. – Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 490.
10. Там само. – Спр. 508. – Арк. 34.
11. Там само. – Спр. 339. – Арк. 1–229.

УДК 930.25(477)

Чуйко Р. В.

КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА ВПОРЯДКУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ АРХІВНИХ УСТАНОВ УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

На підставі архівних даних та опублікованих матеріалів розглядаються заходи архівістів щодо комплектування архівних матеріалів у повоєнні роки. Подано особливості архівного розвитку, труднощі та перешкоди, які з'явилися на шляху відновлення архівної роботи.

Висвітлення проблеми комплектування та впорядкування архівних матеріалів у обласних та міських архівних установах є однією з важливих етапів дослідження історії